DOI:10.37708/jsca.swu.v13i2.3

ОТ БЮРОТО ЗА МЛАДЕЖКИ ТУРИЗЪМ „ОРБИТА“ КЪМ ПАЗАРНАТА ИКОНОМИКА: КУЛТУРЕН И СОЦИАЛЕН КАПИТАЛ КАТО РЕСУРСИ В ТРУДОВАТА СРЕДА СЛЕД 1989

FROM THE „ORBITA“ YOUTH TRAVEL BUREAU TO THE MARKET ECONOMY: CULTURAL AND SOCIAL CAPITAL AS RESOURCES IN THE LABOR MARKET AFTER 1989

Иванка Петрова/ Ivanka Petrova

Abstract: The political transformation in Bulgaria after 1989 caused radical changes in the economic sphere and in public life. One of the most severely affected areas of everyday life as a result of the imposition of the market economy was that of professional work and employment. The article presents the cumulative importance of factors such as age, social status, professional experience, social skills and knowledge, as well as cultural attitudes and the handling thereof in order to cope with economic difficulties and crisis in the work environment caused by the transformation. The role of these factors for the individual perceptions, assessments, experiences, and actions of the people affected will be analysed. The text presents the results of an anthropological study (with methods of biographical, semi-structured interview, and reflective anthropology) of 18 respondents, young adults (aged 25 to 28) in the early 1990s in different economic fields. Besides common social status, they share a common part of their professional biography. As students, they worked in Bulgarian youth tourist organizations as foreign-language guides for several summers. Now, towards the end of their professional careers, the respondents perceive themselves as successful, and although reporting difficult months or years of crises and uncertainty, their assessment of the transformation as a source of opportunity and a chance for professional and social development rather than as a negative traumatic experience prevails. Against the backdrop of ongoing years of enormous rifts, contradictions, and crises in Bulgaria, I will examine how and to what extent these people were prepared for the drastic changes after 1989. I am interested in how they experienced the transformation and why they managed to do better than their peers with similar social status and education. In the remembrances of their efforts to cope socially

and economically after 1989, one discovers the important role and lasting traces that youth guide work has left in their biographies. The main result of the study is that the cultural, social, and professional skills acquired in the course of this work served as a kind of springboard for successfully coping with the challenges of the transformation. The study applies Bourdieu's theory of three forms of capital that can determine social position. The examples provide evidence of successful ways of using cultural and social capital and of their conversion into economic resources in the face of crisis and uncertainty in the post-socialist transformation.

Keywords: *young intelligentsia, seasonal tour guides, work environment, post-socialist transformations, cultural capital, social capital*

Въведение

Политическата трансформация в България през 1989 г. предизвика радикални изменения в икономическата сфера и в обществения живот. И до днес тя има дълготрайни последици върху живота и биографиите не само в българското, но и в другите постсоциалистически общества. В страните от бившия Източен блок годините след 1989 г. бяха наситени с динамични промени в структурите на жизнения свят и във всекидневната култура на хората. През този сравнително кратък исторически отрязък от време една от най-силно засегнатите области на всекидневието, подложена на всеобхватни трансформации, беше тази на професионалната работа и заетостта (Roth, 2010; Petrova, 2016). Както отбелязва Михал Буховски, „скокът" от сферата на труда, основана на социалистическите обществени и стопански отношения и на характерния за нея икономически начин на мислене и поведение, към постмодерния свят на труда от последното десетилетие на XX в. се оказа изключително труден и съпроводен с множество противоречия (Buchowski, 2003). От сравнително спокоен живот в общество на държавна планова икономика с анонимен работодател в лицето на социалистическата държава, беше извършен преход към несигурния живот в условията на пазарно стопанство, доминирано от неолибералните пазарните принципи.

Изследователите установяват, че през последните пет десетилетия в другите европейски общества също са наблюдавани редица трансформации, кризи и несигурност в трудовата сфера, свързани с глобалния преход от фордизъм към постфордиизъм, от национални към глобална икономика, както и с ефектите от световната стопанска криза (2008–2010), а през последните години – като резултати от пандемията от КОВИД-19 и военните конфликти (Huber, 2006; König et al., 2009; Narotzky & Besnier, 2014; Götz, 2015; D'Andrea, 2023). За бившите социалистически страни, включително за България, тези години означаваха обаче много по-големи разриви и кризи в обществената сфера на труда. Никъде другаде в Европа не се наблюдаваше създаването на такива големи

неравенства за толкова кратък исторически период (Tsanov et al., 2014; вж. също бел. 1). В рамките на няколко години голям брой хора бяха лишени от дотогавашния си висок професионален и социален статус в резултат от затваряне или приватизация на държавни предприятия. „Сигурното работно място“, както и „работно място за целия трудов стаж“ много бързо останаха в близкото социалистическо минало. Тяхната загуба предизвика дисконтинуитети и кризи у много хора в активна трудова възраст (Thelen, 2006, p. 5). Непознаващи принципите и начините на работа в условията на пазарната икономика, хората в България търсеха различни стратегии за своето икономическо оцеляване. Някои напуснаха страната и се присъединиха към потоците от трудови мигранти, други изпаднаха в дълбока криза, слагайки край на трудовата си кариера, трети успяха по-лесно или с по-големи трудности да се адаптират към новите предизвикателства на работата и живота в България.

И все пак изследванията показват, че преживяванията на историческата промяна не са единни за всички хора (срв. Лулева, 2024). Независимо в коя постсоциалистическа страна, различните възрастови групи преживяват и реагират по различен начин на политическата и социална трансформация в близкото минало и днес я помнят и говорят за нея по различен начин. Дори в рамките на една възрастова група преживяванията, реакциите и последиците от променящите се постсоциалистически реалности се оказват различни, тъй като са повлияни от няколко фактора и от наличието и използването на различни ресурси (Лулева, 2024). Съответно и споделяните спомени, и съвременното отношение към трудните години на т. нар. преход не са единни. Това изисква от изследователите да обърнат специално внимание на измерението на възрастта, от една страна, а от друга, на културните и социални динамики, когато става въпрос за разбиране на политическите, обществените и биографичните последици от постсоциалистическата трансформация. Тази статия ще представи съвкупното значение на фактори като възраст, социален статус, професионален опит, социални умения и познания, както и културни нагласи, и боравенето с тях с цел справяне с икономически трудности и кризисни ситуации в трудовата среда, причинени от трансформацията. Ще анализирам ролята на тези фактори за индивидуалните възприятия, оценки, преживявания и действия на засегнатите хора.

Настоящият текст представя резултати от антропологично изследване, което проведох в периода 2020–2024 г. сред група от 18 респонденти, 7 жени и 11 мъже. Познавам всички от моите ученически и студентски години, по-точно от първата половина на 80-те години на XX в., поради което успях да осъществя сравнително лесен достъп до тях като информатори и се ползвах с доверието им в хода на изследването. Използвах методите на биографичното и полуструктурираното интервю, проведох също голям брой неформални разговори с повечето от тях. Моите респонденти в самото начало на 1990 г. са на млада възраст (между 25 и 28 години) и работят отскоро в различни стопански сфери на държавната икономика. Тяхната месторабота е основно в София, като пове-

чето са родени или израснали в столицата. Три от жените и двама от мъжете са израснали в провинцията, завършват столични университети, създават семейства с партньори от София и също се установяват на работа в столицата. Освен общия социален статус на високообразовани представители на младата интелигенция, респондентите споделят и общ елемент в професионалните си биографии – като гимназисти и/или студенти през летните месеци полагат платен труд в Бюрото за младежки туризъм (БМТ) „Орбита“ като временни чуждоезикови екскурзоводи в рамките на няколко летни сезона. Аз също работех като екскурзовод с немски младежки туристически групи в продължение на шест летни сезона, затова се основавам на рефлексивната антропология в първата част на текста. Част от респондентите са мои съученици от Немската езикова гимназия в София, а другите познавам от работата ни в БМТ „Орбита“ като студенти.

В наши дни, към края на своите професионални кариери, повечето от респондентите изразяват мнението, че се възприемат като успешни в професионално и социално отношение. Макар да споделят сходни спомени за трудни месеци или години на кризи и несигурност след 1989 г., в техните разкази преобладава оценката за трансформацията като източник на възможности и като шанс за възходящото им професионално и социално развитие, а не толкова като причина за дълготрайни негативни травматични преживявания. Като цяло в равносметката им за изминалите десетилетия доминира усещането за успешно протекъл професионален живот. Тук моите наблюдения са сходни с тези на Ана Лулева, която установява, че разказите на респондентите ѝ за този исторически период са ретроспективни с перспектива към живота им в настоящия момент и отразяват техните сегашни възгледи, отношения и емоции (Лулева, 2024). На фона на годините на дълбоки социални и икономически разломи, противоречия и кризи, този текст ще разгледа въпросите дали и до каква степен представителите на изследваната група се оказват подготвени за драстичните промени след 1989 г. Интересът ми е насочен към това как те възприемат и преживяват трансформацията на тази млада възраст, какви подходи използват, за да реагират на трудностите и защо успяват да се справят по-добре икономически и социално от свои връстници със сходен социален статус и образование. В разказите и спомените им за усилията да оцеляват и да се развиват икономически след 1989 г. ясно се открояват ролята и значимостта на знанията и опита, натрупани чрез работата им в младежките години като сезонни екскурзоводи, и трайните следи, които този вид временна трудова заетост оставя в техните биографии.

Моята хипотеза е, че културните, социални и професионални познания и умения, придобити основно в хода на тази работа, извършвана в последното десетилетие на държавния социализъм, служат като своеобразен „трамплин“ за успешно справяне с предизвикателствата на прехода. Така в моето антропологично изследване ще обърна внимание на историческата перспектива, най-вече на знанията, ресурсите и опита от миналото, без да се ограничавам само до наблюдение на съвременни развития от 90-те години насам. Надявам се по този

начин моите анализи да добият по-голяма дълбочина и да допринесат за по-добро разбиране на настоящите процеси (срв. Лулева, 2024).

В изследването се основавам на теорията на Бурдийо за формите на капитал: културен, социален и икономически, които определят социалната позиция на хората (Bourdieu, 1983). Според автора културният и социалният капитал могат да се трансформират в икономически ресурси при определени условия. Културният капитал, една част от който се инвестира и предава в семейството, се инкорпорира от индивида от ранно детство и допълнително се надгражда в процеса на придобиване на образование и при различни видове обучение, вкл. професионалното. Този капитал е фундаментално въплътен, той изисква интернализация, превръща се в актив и става неразделна част от личността на индивида. Притежанието на значителен културен капитал може да се превърне в основа за по-нататъшни материални и символични печалби (Bourdieu, 1983, pp. 185–187). Бурдийо дефинира социалния капитал като капитал на социалните задължения и „връзки“. Той го определя като „съвкупност от налични и потенциални ресурси, свързани с притежанието на трайна мрежа от повече или по-малко институционализирани взаимоотношения на общо познанство или признание, с други думи, това са ресурси, основани на принадлежност към група“ (Bourdieu, 1983, p. 191). Разглеждането на социалния капитал на микроравнище, от гледната точка на индивида, го свързва с наличието на неформални социални мрежи, а също и с преобладаващото значение на личностното доверие вътре в тях. Социалната мрежа е определена от Бурдийо като индивидуален актив на човека. Общият капитал, притежаван от отделните нейни членове, служи като сигурност за всички тях. Взаимоотношенията, основани на социалния капитал, могат да съществуват на практика само въз основа на материални и/или символични отношения на обмен, за чието поддържане те допринасят. В отношенията на обмен, на които се основава социалният капитал, материалните и символичните аспекти са неразривно свързани. Авторът подчертава, че степента на социалния капитал, който даден индивид притежава, зависи както от обхвата на мрежата от взаимоотношения, които той може реално да мобилизира, така и от степента на (икономическия, културния или символичния) капитал, притежаван от тези, с които е във взаимоотношения (Bourdieu, 1983, p. 192).

Сред проучената група респонденти се наблюдава как придобити в периода на късния социализъм компетентности в една специфична стопанска среда, каквато е международният туризъм, се превръщат в ценен културен капитал в новите икономическите условия след 1989 г. Примерите, които ще разгледам, показват успешни начини за използване на изградените и изгражданите елементи на културен и социален капитал и за трансформирането на тези две форми на капитал в ресурси и дори двигатели за икономическо развитие в трудовата среда в условия на криза и несигурност по време на постсоциалистическите трансформации.

Културен и социален капитал на респондентите през 80-те години на XX в.

Респондентите ми, родени между 1961 и 1964 г., принадлежат към една малка, подбрана група високообразовани млади хора, които през 80-те години на XX в. са ученици в последните класове на малкото на брой чуждоезикови гимназии в България или са студенти, завършили тези гимназии. Те успешно полагат приемните изпити и преминават обучение за сезонни екскурзоводи към Бюрото за младежки туризъм „Орбита“ (по-подробно у Петрова, 2021). В продължение на два до три летни месеца след края на всяка учебна година те съпровождат и обслужват младежки туристически групи от бившите европейски социалистически държави по различни маршрути в България, включително по Българското Черноморие. Вместо задължителната работа в младежки трудови бригади през летните сезони (Иванова, 2003), те имат възможност да работят като екскурзоводи – труд, който се признава за равностоен на бригадирската работа, но за разлика от нея, се заплаща от „Орбита“. Сравнена с условията на труд и живот в младежките трудови бригади, сезонната работа като екскурзоводи се възприема от участниците и от техните връстници като привилегия – те полагат квалифициран интелектуален труд, ползват същите добри условия за настаняване и изхранване като чуждите туристи, общуват с връстници от други държави, подобряват значително чуждоезиковите си умения, посещават редица туристически обекти, прекарват по няколко седмици през лятото в планински и черноморски курорти в България и получават възнаграждение, макар и в малък размер. Тоест в своята социална среда на връстниците си в края на социалистическия период те са достигнали високи позиции и се намират в началния етап на своята очаквана възходяща социална мобилност.

Трудовият живот на младите екскурзоводи се отличава с интензивност и голяма натовареност на работното всекидневие. В хода на своята работа те придобиват значителни професионални и социални умения и започват да усвояват и да използват практики и стратегии, които техните връстници на прага на прехода не познават. Те свикват да бъдат на разположение на туристите 24 часа в денонощието, научават се да работят с местни власти, здравни служби, органи на реда и други институции, както и да боравят много добре с финансови документи. БМТ „Орбита“ им възлага голяма отговорност за живота и здравето на туристите и те привикват към тези задължения, както и към спазването на строга трудова дисциплина. Всички тези придобити умения и знания допринасят за формирането на силна професионална идентичност и на висока личностна самооценка сред младите хора. Те натрупат обаче също и отрицателен професионален опит, когато понякога биват финансово санкционирани за определени пропуски в работата или за нарушения на дисциплината и правилата.

Младите екскурзоводи се сблъскват през 80-те години с трудностите и недостатъците на икономиката на дефицита в туристическата индустрия и често влизат в конфликти с представители на този сектор. Техните несъгласия и кри-

тики са относно лошото качество на услугите за настаняване и изхранване на туристическите групи, за които следва да бъде заплатено. В хода на работата си те усвояват и някои нерегламентирани, дори незаконни практики, които обаче се възприемат сред сезоннните екскурзоводи като легитимни – например неразрешена обмяна на валута, нелегална търговия с алкохолни напитки, отклоняване на малки суми от общите средства на туристическата група за задоволяване на лични нужди (по-подробно у Петрова, 2021). Не може да се твърди, че подобно гъвкаво поведение в работната среда е типично за всички сезонни екскурзоводи, но то е често срещано, особено сред онези, които са склонни да поемат рискове и да търсят допълнителни източници на доход. Сходни практики, например задоволяване на индивидуални потребности с общи средства, са наблюдавани и в други предприятия през социалистическия период (срв. Беновска-Събкова, 2003), но младежите са ги усвоили твърде рано – като учащи се още преди да завършат образованието си – и не се тревожат за сериозни негативни последици, най-вече поради временния характер на своята работа. Те често заобикалят някои трудови правила, като съкращават определени услуги, за да предоставят на младите чуждестранни туристи повече свободно време за почивка и развлечения. Дори успяват да трансформират задължителни идеологически събития от туристическата програма, превръщайки ги в младежки забавления. Смятам, че чрез прилагането на подобни практики младите екскурзоводи още от ранните си трудови години правят опити да се изплъзнат от усилията на управляващите за превръщането им в еднородна маса от хора на наемния труд в съгласие с идеологията за социално хомогенизиране на населението (Петрова, 2021). Практики като заобикаляне или привидно спазване на правилата, „надхитряване“ на висшестоящите, промяна в съдържанието на трудовите норми не са нещо необичайно, те са част от културните ресурси, създадени и използвани през социализма с цел овладяване на проблемите и предизвикателствата във всекидневието, в това число и в трудовата сфера (срв. Рот, 1998; Волф, 2003; Крийд, 2007; Петрова, 2003). Може да се твърди, че БМТ „Орбита“ предоставя известна свобода на младите екскурзоводи и позволява известна гъвкавост най-вече защото нуждата от тяхната работа през летните сезони е много голяма поради множеството чуждестранни туристически групи, предимно от социалистическите страни. Така екскурзоводите се научават още от младежка възраст да бъдат адаптивни и гъвкави в трудовата среда.

Социалните връзки помежду им се характеризират с често смесване на границите между формални трудови и неформални личностни взаимоотношения. Като основна черта в трудовия им живот се откроява солидарността между младежите. Много често те обединяват усилията си, ако съпровождат групи с еднаква туристическа програма: разпределят помежду си общата работа или взаимно се заместват, за да извършат съответните услуги на групите. В резултат на солидарното поведение и взаимопомощта се установяват тесни персонални връзки, основани на приятелство. Емоционалните контакти и неформалната социална комуникация в средите на сезонните екскурзоводи създават въз-

можност за сплотеност, за по-добро свързване на младите служители помежду им, което им помага да се справят с проблемите на работното място и прави натовареното им работно ежедневие по-поносимо. В основата на тези отношения е вградено персоналното доверие. Често младите екскурзоводи установяват неформални отношения и приятелски връзки с чуждестранни туристи от техните групи и продължават да поддържат кореспонденция и контакти с тях и в следващите години. Солидарността много често бива пренесена към цялата група туристи, които са техни връстници.

В началото на 1990 г., около година преди „Орбита“ да бъде приватизирана, моите 18 респонденти вече са приключили със своята лятна сезонна работа, завършили са обучението си в университетите и работят като учители, лекари, юрисконсулти, инженери и икономисти в държавни предприятия. Двама от тях са докторанти в софийски университети. Можем да обобщим, че натрупаният културен капитал на събеседниците ми към края на социалистическия период е значителен: той обхваща солидно средно и висше образование, придобити професионални знания и умения като сезонни екскурзоводи, като част от тях се отнасят към сивия сектор на държавната икономика и са свързани с частна бизнес инициатива и поемане на риск. Отличното владеене на чужд език също представлява важен културен капитал. Младежите са изградили колективна идентичност като принадлежащи към елитна група с важни допълнителни знания и квалификации, въпреки младата си възраст. Сезонните екскурзоводи са натрупали и социален капитал, съдържащ се в неформалните отношения между тях, основани на приятелски чувства и доверие. Те сами се научават да изграждат полезни връзки помежду си; младежите са на такава възраст, достатъчно зряла, за да осъзнават ползата от такива връзки и да ги търсят, както и да ги поддържат и разширяват. Такъв подход не е изключение, а по-скоро е добър пример за полезността от тази форма на капитала.

Културен и социален капитал като ресурси за икономическо оцеляване и професионално развитие след 1990 г.

През 2020 г., в началото на моите изследвания, един от респондентите работеше в държавната администрация, а останалите бяха лекари, адвокати, нотариуси, частни предприемачи, мениджъри и учени. Професиите учител, юрисконсулт и инженер бяха изоставени и бяха успешно заменени с подобни в съответната област (напр. нотариус или адвокат за юрисконсултите) или с други нови, съвсем различни сфери (напр. търговски представител или туристически мениджър за учителите; управител на търговска фирма или ресторантьор за инженерите).

В хода на проучванията установих, че моите респонденти през годините са поддържали и продължават да поддържат близки и относително редовни и по-

лезни контакти помежду си. С пълно основание може да бъде идентифицирано дълготрайното функциониране на хоризонтална социална мрежа, включваща връстници със сходен социален статус, която става източник на значително количество социален капитал. В спомените си за работата и живота в първите години на прехода, повечето респонденти разказваха за помощта, която са получавали от своите приятели бивши екскурзоводи в рамките на тази мрежа в търсенето на начини за икономическо оцеляване. Паралелно с това те споделяха и за услугите, които от своя страна са оказвали. Например един от учителите взема назаем сравнително голяма сума пари от двама лекари, за да напусне учителската професия и да създаде частна семейна туристическа агенция през 1994 г.: *„Ако не беше помощта на Г. и Е., може би нямаше с жена ми да успеем, нямахме пари тогава. С нея двамата нали бяхме учители, знаеш какви ни бяха заплатите. Аз обаче нали имах опита от „Орбита“ да водя групи и съответни контакти и голямото желание. Без финанси нямаше как да стане, за наемането на офис и за рекламата. Затова съм им много благодарен на докторите, тогава те вече бяха на работа в големи болници. А пък печелеха и от частната практика. Чакаха ни дори две-три години да връщаме заемите, и без никаква лихва. Така е между приятели“* (М. Н., мъж, род 1962 г.). През следващите години и до наши дни лекарите и техните семейства се ползват с преференциални цени от тази туристическа компания при организиране на своите почивки и пътувания. По време на проучванията ми собствениците бяха осигурили стажантско място в своята фирма на сина на единия от лекарите за последната година от следването му.

Младите икономисти, инженери и юрисконсулти преживяват драмата от закриването на държавни предприятия и се оказват безработни през първата половина на 90-те години. Така те временно загубват професионалния и социалния си статус. Никой от изследваните респонденти инженери не продължава да упражнява тази професия, те я преценяват като неперспективна и започват да търсят реализация в други стопански сектори. Както показват техните спомени, бившите инженери са успели да се справят с несигурността и безработицата сравнително бързо. Един от тях става частен предприемач, като започва отначало неформално да се занимава с внос и монтаж на аларми на жилища и автомобили. От самото начало на тази нова работа той предлага услугите си на своите приятели в рамките на мрежата. Тя му гарантира достъп до клиенти, които отдавна му имат доверие, а то е много необходимо за допускането му до тяхната лична и семейна собственост. „*На всички им правех отстъпки от цената на алармата или на монтажа. А пък дори отначало не им вземах нищо за монтаж, само плащаха алармите. Така исках да им благодаря. Те ми помагат да започна тая работа и ми се доверяват. После като ми пращаха познати да им слагам аларми, и на тях правех отстъпки, само като ми кажеха кой мой приятел ги е пратил при мене“* (А. Ж., мъж, род. 1961 г.). След две години бившият инженер решава да легализира бизнеса си и основава търговска фирма, която успешно управлява до днес.

Друга респондентка инженер след закриване на завода, в който работи, търси професионална реализация в хоби заниманията си и получава допълнително образование в ресторантьорския бизнес. Тя също разчита на помощта на приятелите от неформалната мрежа: *„Не беше никак лесно като започнахме със съпруга ми с тоя бизнес. Преди това обаче първо стажувах, бях помощник-готвач. Малко на черно работех, докато завърша курсовете. Исках да трупам опит. После бях готвач няколко години, на наемна работа, докато се осмелихме да отворим нашия ресторант. Хубавото е, че приятелите не са ме подвели никога. Давали са ми пари назаем, правеха си партита при мене. Като наближават рождени дни, именни дни, все при нас, в ресторанта. От „Орбита“ са ми повечето приятели, и така до сега“* (Л. А., жена, род. 1964 г.).

Двама от икономистите учредяват съвместно частно търговско предприятие, в което по-късно наемат една от учителките като преводачка от руски и италиански език на непълен работен ден. Предприятието установява успешно партньорство с частна фирми в Берлин, чийто мениджър в началото на 80-те години е бил турист от групата, обслужвана от един от българските собственици. Следващите години са начало на възходяща професионална реализация и удовлетворение от работата за съсобствениците на предприятието. Наетата от тях учителка успява да се преквалифицира и става търговски представител на италианска компания, която с нейно съдействие установява успешни бизнес отношения с фирмата на предишните ѝ работодатели.

Друга респондентка с икономическо образование, съвместно с бивши колеги от ликвидираното държавно предприятие, основават транспортна компания и предлагат допълнителна секретарска работа на бивша екскурзоводка, учителка в гимназия, която вече била разведена, полагала грижи за две малки деца и разполагала с много ниски доходи. Временно в рамките на няколко месеца учителката изпълнява този труд неформално, без трудов договор, като получава почасово заплащане на ръка. След края на учебната година тя напуска професията си и след сключване на трудов договор постъпва на пълен работен ден в тази фирма. Респондентката разказа: *„Аз не исках да напускам училището. Аз си обичах работата там, обаче вече нямах избор. Това, което ми предложи И. в предприятието, не можех да го получа в училище. Вярно е, че при нея работех много, като часове, и като труд. Да, ама пък се чувствах по-спокойна. Развивах се и много съм научила там. Нямах страх от уволнение, нали си върша добре работата. Ние сме си приятелки с И. отдавна, знаех, че няма да ми забави заплатата. И не само това. И заеми ми е давала, като се налагаше да плащам нещо за децата“* (Р. М., жена, род. 1963 г.). Респондентката остава на работа в тази фирма и постепенно от секретарка достига до позицията на мениджър. В интервюто, говорейки за настоящата си работа, тя често правеше асоциации с опита си като екскурзовод, с изградените тогава умения да работи с хора, да е дисциплинирана и отговорна, да не се притеснява от голямо количество работа. Разказа за установеното приятелство с И., с коя-

то се познават от езиковата гимназия и от работата в „Орбита“ като студентки, за доверието към нея като работодател.

Началните години на прехода се оказват много драматични за двамата докторанти, които, поради малкия размер на държавната стипендия и необходимостта да осигуряват финансово семействата си, са принудени временно да полагат допълнителен труд и се забавят с написването и защитата на дисертациите си. И двамата разказаха, че първоначално са получили краткосрочни парични заеми и морална подкрепа от бившите си колеги екскурзоводи в рамките на приятелската мрежа. Един от докторантите започва временна работа без трудов договор като нощен охранител на склада на гореспоменатата търговска компания. Другият докторант започва да преподава частни (недекларирани) уроци по математика на деца в семейства, на които е бил препоръчан от бившите екскурзоводи. По-късно като асистенти и двамата връщат съответните услуги, като помагат безвъзмездно на децата на тези свои приятели при подготвката им за кандидатстудентски изпити. Тези респонденти в наши дни са университетски доцент и професор. В интервютата те не проявяваха неудобство да разказват за временното низходящо професионално развитите и за нелегалния характер на допълнителната си работа по време на докторантурата.

След закриване на съответните държавни предприятия респондентите юристконсулти успяват постепенно да намерят работа и започват да градят професионална кариера в частни адвокатски или нотариални кантори. Достъпът до тази работа не е бил лесен, интервюираните разказваха за конкуренцията, както и за усилените начални години на „чиракуване“ в канторите и за ниското заплащане. Упоритата им работа обаче сравнително бързо е довела до професионално утвърждаване и израстване и в наши дни всички те са съсобственици в канторите или сами са създали нови кантори. Тези респонденти разказваха как през годините са оказвали юридическа помощ на своите приятели бивши екскурзоводи в рамките на неформалната мрежа. Отначало са били търсени за юридически съвети и консултации от тях като физически лица. В тези случаи обикновено юристите не се искали заплащане на услугите, предоставяли са ги безплатно и неформално, „като между приятели“. По-късно, когато някои от тези приятели учредяват частни предприятия, отношенията им с адвокатските и нотариалните кантори преминават на друго ниво, те се формализират и се заплащат. Така приятелствата в рамките на социалните мрежи прерастват в сравнително успешни формални бизнес отношения през годините и в тези случаи можем да говорим за трансформация на социалния капитал в икономически ресурс.

Културният капитал на моите респонденти, придобит през годините на социализма и най-вече при работата като сезонни екскурзоводи, служи като добра основа за частни бизнес начинания, за рискови операции, насърчава склонността към търсене на алтернативи на държавната заетост (включително временен неформален труд) и за устойчивост пред икономическата несигурност. Дисциплината, отговорността, високата квалификация от ранна възраст,

отличните знания по чужди езици, умението за работа с документи, опитът в комуникацията с институции, с хора от чужди държави, с работници от други икономически сфери – всички тези качества и умения като компоненти на културния капитал се използват доста умело като условия за търсене на изход от ситуации на икономическа нестабилност. Респондентите посочват, че не са имали проблеми с намирането на временна алтернативна работа и не са се притеснявали да работят едновременно на две работни места за определен период или дори да извършват неквалифициран и/или недекларирал неформален труд. Лекарите години наред комбинират работата в държавни болници с работа в частни клиники, а впоследствие откриват свои частни кабинети.

Придобитият културен капитал на моите респонденти и умелото му използване помага да преминат през трудни месеци и години и се трансформира успешно в икономически ресурс. Няма случаи на дългосрочна безработица или продължителна социална изолация и трайна професионална маргинализация. Всички предприети трудови и социални дейности в крайна сметка водят до запазване на добрия социален статус, изграден преди промените, в повечето случаи дори до неговото повишаване. Така социалната мобилност на респондентите ми се е оказала в крайна сметка възходяща. Повечето от тях оценяват днес периода на трансформациите като възможност, не изпитват силна носталгия, смятат се за подготвени в известна степен за драстичните промени и придават особено значение за успехите си на своя професионален и социален опит, натрупан основно чрез работата си като екскурзоводи. Трябва да се отбележи, че в случая става дума за ретроспективната оценка на миналия опит на респондентите от младежките им години. Успехът трябва да се разбира като саморефлексия, не като категория, която се извежда само от опита им като сезонни екскурзоводи в БМТ „Орбита“. Може да се твърди, че през последните 30 години те са били ангажирани с постоянни и полезни връзки помежду си. Освен това, като млади хора в началото на професионалната си кариера, те вероятно са успявали по-лесно да преживяват резките промени в социалната и икономическата област непосредствено след 1989 г. Респондентите споделят обща положителна оценка на перспективите на труд и живот в условията на пазарна икономика, като успешно са превърнали предишния си трудов опит, познания и социални умения в ресурси за оцеляване и развитие. В интевютата не се споделяха случаи на разочарования в рамките на приятелската мрежа, което вероятно се дължи на оправданото високо доверие, оказвано през годините, както и на съществуващата реципрочност в отношенията.

Заключение

Почти целият трудов живот на изследваните респонденти, принадлежащи към средите на младата интелигенция в началото на 90-те години, преминава в несигурните условия на пазарното стопанство и е белязан с усилията им да се

справят с предизвикателствата и трудностите, произтичащи от него. Непривикнали към доста предсказуемата, дефинирана от Петер Нидермюлер като „нормална“ трудова биография по време на социализма (Niedermüller, 2004), те са принудени от млада възраст да свикнат с нестабилен и непредсказуем трудов пазар. За много хора това се характеризира с постоянни смени на работата, често с ниско заплащане и дори по-ниска квалификация, работа на повече от едно място, комбиниране на формална с неформална заетост, редуване на години на трудова заетост с месеци, дори години на безработица.

Бившите сезонни екскурзоводи успяват да се справят с трудностите най-вече благодарение на големия размер на притежавания и изграждан културен и социален капитал. Примерите предоставят доказателства за успешни начини на използване на тези форми на капитал и за тяхната трансформация в икономически ресурси в годините на криза и нестабилност по време на постсоциалистическата трансформация. В своите разкази респондентите споделят общо усещане за перспектива и известна сигурност, което се постига като резултат от съществуването и поддържането на дълготрайните отношения и ценните връзки с приятелите им бивши екскурзоводи от младежките години. В рамките на функциониращата в техните среди неформална мрежа много често през годините се обменят материални и символични блага и това подпомага икономическото оцеляване и бъдещото професионално развитие на респондентите. В мрежата се разчита и се получава финансова помощ, осигурява се достъп до работно място, до клиенти, до потенциални бизнес партньори, оказва се морална подкрепа и взаимно персонално доверие.

Наличният културен капитал, формиран в голямата си част в младежките години като резултат от сезонната им работа в БМТ „Обрита“, също дава увереност на респондентите и гарантира възможности за справяне в критични ситуации. С натрупания опит като екскурзоводи те се чувстват подготвени да поемат рискове като частни предприемачи, да работят неформално, дори често на границата на легална и сива икономика. Не се стесняват да извършват временно неквалифициран труд, справят се успешно и отговорно с натоварената работа и не проблематизират полагането на труд на две работни места. Търсенето и намирането на възможности за промяна на професионалния път в посока на възходяща социална мобилност им създава усещане за устойчивост в трудните години на пост-социалистическите промени. Успехът на личните им усилия да градят високи нива на културен и социален капитал и да ги използват като стратегически активи и икономически ресурси вероятно са причините за това, респондентите да преживяват трансформацията по-скоро като победители, отколкото като жертви и да се оценяват като хора, които в професионалния и социалния си живот са спечелили от нея.

Литература

Беновска-Събкова, М. (2003). Социални мрежи, коалиции и клиентелизъм на работното място през периода 1960–1989 г. в София [Sotsialni mrezhi, koalitsii i klientelizam na rabotnoto myasto prez perioda 1960–1989 g. v Sofiya]. *Българска етнология [Balgarska etnologiya]*, (1), 5–25.

Волф, Г. (2003). „Власт“ и „своенравие“. Към анализа на реалния постсоциалистически жизнен свят [„Vlast“ i „svoenravie“. Kam analiza na realniya postsotsialisticheski zhiznen svyat]. В *Социализмът – реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура* (с. 120–132) [Sotsializmat – realnost i ilyuzii. Etnologichni aspekti na vsekidnevnata kultura]. ЕИМ.

Иванова, Р. (2003). „Строим за народната република“. Младежките строителни бригади – школа за комунистическо възпитание [„Stroim za narodnata republika“. Mladezhkite stroitelni brigadi – shkola za komunistichesko vazpitanie]. В *Социализмът: реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура* (с. 54–62) [Sotsializmat: realnost i ilyuzii. Etnologichni aspekti na vsekidnevnata kultura]. ЕИМ.

Крийд, Дж. (2007). *Опитомяване на революцията. От социалистическата реформа към противоречивия преход в едно българско село* [Kriyd, Dzh. (2007). Opitomyavane na revolyutsiyata. Ot sotsialisticheskata reforma kam protivorechiviya prehod v edno balgarsko selo]. Апострофи.

Лулева, А. (2024). Преходът като биографичен опит. Категориите възраст и поколение в етнографското изследване [Prehodat kato biografichen opit. Kategoriite vazrast i pokolenie v etnografskoto izsledvane]. *Българска етнология*, (4), 386–399.

Петрова, И. (2021). Привилегия или принуда: нещатната екскурзоводска работа на учащи се в социалистическа България между нормата и трудовите практики [Privilegiya ili prinuda: neshtatnata ekskurzovodska rabota na uchashti se v sotsialisticheska Balgariya mezhdu normata i trudovite praktiki]. В А. Лулева, И. Петрова, П. Петров, С. Казаларска и Я. Янчева (съст.), *Българският социализъм: идеология, всекидневие, памет* (с. 62–80). Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“.

Петрова, И. (2003). Етнологичен анализ на празничността в социалистическото предприятие [Etnologichen analiz na praznichnostta v sotsialisticheskoto predpriyatie]. В *Социализмът – реалност и илюзии. Етнологични аспекти на всекидневната култура* (с. 237–248). ЕИМ.

Рот, К. (1998). Практики и стратегии за овладяване на всекидневието в едно село на социалистическа България [Praktiki i strategii za ovladyavane na vsekidnevieto v edno selo na sotsialisticheska Balgariya]. *Социологически проблеми*, (3–4), 225–237.

Bourdieu, P. (1983). Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. In R. Kreckel (Ed.), *Soziale Ungleichheiten* (Soziale Welt, Sonderband 2, (pp. 183–198).

Buchowski, M. (2003). *Redefining social relations through work in a rural community in Poland* (Working Paper 58). Max Planck Institute for Social Anthropology.

D'Andrea, F. A. M. C. (2023). Entrepreneurship and institutional uncertainty. *Journal of Entrepreneurship and Public Policy*, *12*(1), 10–31.

Götz, I. (2015). Fordismus und Postfordismus als Leitvokabeln gesellschaftlichen Wandels. Zur Begriffsbildung in der sozial- und kulturwissenschaftlichen Arbeitsforschung. In I. Götz, J. Moser, M. Ege, & B. Lauterbach (Eds.), *Europäische Ethnologie in München: Ein kulturwissenschaftlicher Reader* (pp. 25–52). Waxmann.

Huber, B. (2006). Entgrenzung von Arbeit und Leben im Postfordismus und (Post-)Sozialismus. In K. Roth (Ed.), *Arbeitswelt – Lebenswelt. Facetten einer spannungsreichen Beziehung im östlichen Europa* (pp. 121–140). LIT Verlag.

König, H., Schmidt, J., & Sicking, M. (2009). *Die Zukunft der Arbeit in Europa: Chancen und Risiken neuer Beschäftigungsverhältnisse*. transcript Verlag.

Narotzky, S. и Besnier, N. (2014). Crisis, Value, and Hope: Rethinking the Economy: An Introduction. *Current Anthropology*, *55*(9), S4–S16. https://doi.org/10.1086/676327

Niedermüller, P. (2004). Arbeit, Identität, Klasse. Der Sozialismus als Lebensentwurf. In K. Roth (Ed.), *Arbeit im Sozialismus – Arbeit im Postsozialismus. Erkundungen zum Arbeitsleben im östlichen Europa* (pp. 23–36). LIT Verlag.

Petrova, I. (2016). Der schwierige Übergang von der sozialistischen Planwirtschaft zur globalen Ökonomie. Ethnologische Forschungen zur Arbeitskultur in Bulgarien. *Jahrbuch für europäische Ethnologie*, *11*, 107–126.

Roth, K. (2010). Alltagsmuster der Arbeitswelt in der Transformation. In J. J. von Puttkamer & G. Schubert (Eds.), *Kulturelle Orientierungen und gesellschaftliche Ordnungsstrukturen in Südosteuropa* (Forschungen zu Südosteuropa: Sprache, Kultur, Literatur, 4, pp. 137–148). Harrassowitz Verlag.

Thelen, T. (2006). *Experiencing devaluation: Work, gender and identity in Eastern Germany* (Working Paper 85). Max Planck Institute for Social Anthropology.

Tsanov, V., Ivanova, P., Panteleeva, S., & Bogdanov, B. (2014). Bulgaria: Rising inequality in the period of transition and restrictive incomes policy. In *Changing inequalities and societal impacts in rich countries* (pp. 152–171). Oxford University Press.

Доц. д-р Иванка Петрова
Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей
Българска академия на науките
ул. „Московска“ № 6А
1000 София
e-mail address: ivpetrova@yahoo.com
ORCID ID 0000-0003-2417-3742